

20. Городня Н. Їм потрібні були сильні союзники. Українське питання на Паризькій мирній конференції 1919 року // Політика і час. – К., 1995. – № 11.
21. Мироненко О. Антиукраїнські рішення Паризької мирної конференції // Історико-політичні уроки української державності: Енциклопедичний словник. – К.; Донецьк, 1998.
22. Цвенгрош Г. Роль графа Михайла Тишкевича у національних змаганнях за вільну, незалежну і соборну Україну, за її політичне визнання Французькою Республікою // Зб. пр. і матеріалів на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. – Львів, 1998.
23. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (м. Київ) (далі – ЦДАВО). – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 100.
24. ЦДАВО. – Ф. 3933. – Оп. 1. – Спр. 2.
25. Воля. – Відень. – 1919. – Т. 4.
26. ЦДАВО. – Ф. 3933. – Оп. 1. – Спр. 4.
27. Веденєєв Д. З досвіду побудови дипломатичної служби України // Розбудова держави. – К., 1993. – № 3.
28. Головченко В. Соборна Україна на міжнародній арені 1919 р.: надії і втрачені шанси // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми: (До 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.). – К., 1999.
29. Центральний державний історичний архів України (м. Львів) (далі – ЦДІАЛ). – Ф. 681. – Оп. 1. – Спр. 5.
30. Шевченко І. Біля витоків. Становлення української дипломатії доби УНР // Політика і час. – К., 1995. – № 9.
31. ЦДІАЛ. – Ф. 681. – Оп. 1. – Спр. 4.
32. Берти Л. За кулисами Антанты. Дневник британского посла в Париже 1914-1919. – М.; Л., 1927.
33. Черная книга. Сборник статей и материалов об интервенции Антанты на Украине в 1918-1919 гг. / Под ред. А.Г. Шлихтера. – Екатеринослав, б/г.
34. ЦДІАЛ. – Ф. 681. – Оп. 1. – Спр. 18.
35. ЦДІАЛ. – Ф. 681. – Оп. 1. – Спр. 2.
36. ЦДАВО. – Ф. 3696. – Оп. 1. – Спр. 153.
37. ЦДАВО. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 178.
38. ЦДАВО. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 379.
39. ЦДАВО. – Ф. 3603. – Оп. 1. – Спр. 1.
40. ЦДАВО. – Ф. 4211. – Оп. 1. – Спр. 15.
41. ЦДІАЛ. – Ф. 368. – Оп. 1. – Спр. 27.
42. ЦДАВО. – Ф. 4440. – Оп. 1. – Спр. 3.
43. ЦДІАЛ. – Ф. 681. – Оп. 1. – Спр. 3.
44. ЦДАВО. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 280.
45. ЦДАВО. – Ф. 3603. – Оп. 1. – Спр. 4.

Summary

This article is about the activity of delegation People's Republic of Ukraine on conference of peace in Paris on July-December, 1919. This period, in author opinion, practically was a determinant fact People's Republic of Ukraine on international politics scene. In this work analyze not only the diplomatic talks between ukrainian diplomatist and sporesman of members of Entente, but also definitely a basic reason of political split in common deligation People's Republic of Ukraine.

А. В. Іванець

ДО ПИТАННЯ ПРО УКРАЇНСЬКЕ ПІДПІЛЛЯ В АРМІЇ ВРАНГЕЛЯ (ВЕСНА-ОСІНЬ 1920 Р.)

Останніми роками українські історики оприлюднили низку робіт, в яких розглядаються різні аспекти проблеми “Врангель і українське питання”. Проте питання українського підпілля в армії Врангеля є висвітленим вкрай недостатньо. В цій статті ми намагатимемося окреслити його – виявити причини виникнення, склад, керівництво, орієнтацію, практичну діяльність українського підпілля. Зрозуміло, що за обсягом ця робота не претендує на вичерпне висвітлення діяльності організацій українських патріотів у врангелівських військах. Джерелами роботи є мемуарні та аналітичні матеріали з російського політичного табору, документація УНР.

Навесні 1920 р. після денікінської катастрофи залишки деморалізованої Добровольчої армії скупчилися в Криму. Влада від А. Денікіна, який втратив авторитет, перейшла до П. Врангеля. Останньому вдалося протягом двох місяців до певної міри подолати розклад, переформувати війська і встановити дисципліну в армії. Перші кроки Врангеля як головнокомандуючого та правителя Півдня Росії у національному питанні були більш реалістичними і прагматичними у порівнянні з політикою попередника. Безоглядна ставка Денікіна на “єдину і неподільну”, абсолютне ігнорування інтересів України, переслідування не тільки українських політиків, а й культурних діячів нібито почали відходити у минуле. Ось що повідомляв один з українських

повстанців, що знаходився в полоні у білих: "...стало видно по перших кроках роботи Врангеля перемену в політиці і організації контрреволюції. Перш усього, були звільнені всі українці з в'язниць та од відповідальності за державну зраду, за яку притягав Денікін українців, яких обвинувачувано в участі в повстанчому руху, випускали на Україну, а більш відомих запрошували до Штабу Врангеля, де їм пропонували і кошти і зброю, аби вони прийняли активну участь в боротьбі проти комуністів, причому їм офіційно повідомлялось, що їх заарештувала добровольча влада, якої тепер нема; тепер замість неї існує народна армія. Народна армія не думає боротися ні з якими протикомуністичними організаціями; вона визнає всі національності, землю негайно передає без викупу селянам і негайно перша пошле до всіх протикомуністичних організацій своїх представників, щоб об'єднати їх в один фронт" [1, арк.5]. Врангель, навчений гирким досвідом минулих років (шовіністична політика – одна з найголовніших причин поразок білих), починав розуміти необхідність корегування позиції білого російського руху в національному питанні. Він, зокрема, так критикував політику попередника: "Вместо того, чтобы объединить все силы, поставившие себе целью борьбу с большевиками и коммуной... дрались и с большевиками и с украинцами и с Грузией и с Азербайджаном, и лишь немногого не хватало, чтобы начать драться с казаками" [цит. за: 2, с.268]. Проте перші позитивні кроки Врангеля у національному питанні не були підкріплені подальшими заходами. Принципових змін його позиція не зазнала – навіть слово "федерація" пролунало далеко не одразу, і це в той час, коли ідея державної самостійності в Україні набула великої популярності. Фактично Врангель, потребує союзників, лише відмовився від брутальних методів боротьби з національними рухами. А до українських селян він намагався достукатися, перш за все, з допомогою аграрної реформи.

У військах, що опинилися в Криму, було немало українців. Людина, яка особисто була в Криму навесні 1920 р., у документі "Військові сили Врангеля на 1 травня с.р.", зокрема, писала про них: "...Галичане – 200-300 [чоловік – А.І.] ...Корніловці. Останні поповнення мобілізованими полтавцями та харківцями змінили стару окраску корніловців, в національним відношенню в деяких частинах 65-85 процентів українців, в 6 сотні першого корніловського полку до 30% бувших гайдамак, настрої українсько-малоруський; з великою охотою перейшли б до Петлюри... Кубанці – національно-революційні, мають зв'язки з Українською Кримською Краєвою Радою... Екіпаж Фльоту. На крейсері "Корнілов" та на дредноуті "Генерал Алексеев" сини поміщиків – безумовні контрреволюціонери; решта здебільшого українці-революціонери" [1, арк.3]. За даними, що походять з універсівських кіл, наприкінці літа-початку осені 1920 р. у врангелівській армії: "Серед солдат 70-80% українського елемента" [3, арк.44]. Великий відсоток офіцерів армії Врангеля служив до того у військах УНР або Української Держави. Серед них були і справжні українські патріоти. Вони не довіряли врангелівському режиму. Для цього були всі підстави. Диктатура Врангеля спиралася на праві російські кола – політичне мислення, психологія та матеріальні інтереси яких не дозволяли зійти із згубного імперсько-централістичного шляху і з відповідними наслідками для України. Та й сама особа Врангеля в очах багатьох українців не могла слугувати символом принципів змін у національному питанні, бо ще надто свіжими були спогади про його безпосередню участь в репресіях проти кубанців у 1919 р. Навесні 1920 р. українські патріоти в армії вже мали в Криму свою організацію. Розклад білої армії та шовіністична позиція її керівництва поставили на порядок денний необхідність рішучих дій. Ведеться підготовка до перевороту. Проте наступ переформованої армії Врангеля із Крима у Північну Таврію, відступ від Києва українських і польських військ на початку червня 1920 р. викликав необхідність виробити такі методи дій українських організацій, які б відповідали новій ситуації. Для цього тоді ж у Феодосії збирається підпільний з'їзд представників українських організацій при військових частинах. Зрозуміло, що багато уваги було приділено обговоренню планованого перевороту. Свідчення сучасника допомагають зрозуміти ідейні основи їх діяльності: "...так как первой их задачей было сохранение фронта для продолжения борьбы с большевиками, они задумывались над возможностью произвести переворот безболезненно" [4, арк.306]. На нарадах з'їзду було вирішено зберегти підпільний український штаб (начальником його оперативної частини було обрано генерала Улагая старшого) і продовжити пропагандистську роботу у військах. Не відкидалася й легальна діяльність: "Решено было указать командованию на выгоды совместной работы, доказать, что украинское движение пользуется большим успехом в войсках, что следовательно за украинскими лозунгами они охотно пойдут. Действующие против большевиков силы распылены. Успех возможен лишь при условии контакта с армией Петлюры, действующей против Одессы. Необходимо немедленно добиться разрешения на формирование украинских полков. По мысли украинского подпольного штаба эти полки должны были стать в дальнейшем базой украинского движения и опорой при предполагаемом перевороте" [4, арк.307]. Можливо, що підпільна українська військова організація мала назву "Батьківщина", а її отаманом був повноважний представник уряду УНР, що був делегований у 1919 р. у війська Денікіна з метою

об'єднання всіх українських організацій. Брав участь у роботі з'їзду революціонер А. Щербак, що у 1905 р. був головою Всеросійського селянського союзу [4, арк.307]. Після закінчення нарад делегати роз'їхалися: хто на фронт, а хто у Севастополь. У липні 1920 р. до цього міста переніс свою діяльність і підпільний штаб.

Цінні дані про опору українських організацій у врангелівській армії лишив їх ідейний противник Одоєвський: "На успех предприятия в солдатской среде они надеялись. Их... пропаганда должна была возыметь влияние на "серопогонную" массу. ...Но и к рядовому офицерству подойти было не трудно. По составу своему в большинстве украинцы, стесненные ярмом врангелевской дисциплины, недовольные тылом, командовавшем скрываясь за их спиной, они... идее перехода под жовто-блакитный стяг не противились. Когда пропагандисты расхваливали им петлюровскую армию, построенную на началах "демократической дисциплины", они спрашивали первым делом, носят ли украинские офицеры погоны, отдают ли им солдаты честь и т.д." [4, арк.306-307]. Велась певна пропагандистська робота і у вищих військових колах.

Спостерігач українського руху в Криму у 1920 р. якось зауважив, що буває важко розібратись, де закінчувалося підпілля, а де починалися легальні українські організації. Очевидно, що підпільний штаб використовував легальні організації. Цьому сприяла їх ідейна близькість. Бо серед українських організацій Криму популярною була уенерівська платформа, яка допускала компроміс з Врангелем на антибільшовицькій основі за умов визнання суверенітету України [4, арк.308]. Звісно, пропетлюрівські настрої не завжди можна було виявляти одверто з огляду на обставини. З іншого боку, очевидно, що були й противники УНР серед українців, бо в Криму сконцентрувалася на той момент помітна кількість колишніх гетьманців. І все ж таки низка легальних заходів українських організацій в Криму була пов'язана з підпільним штабом. Так, наприклад, 16 липня 1920 р. (ст. ст.) у Севастополі відбулося об'єднане зібрання представників від військових та українських організацій на території Криму. На ньому було вирішено просити головнокомандуючого затвердити постанову про покладання на генерального штаба генерала Янушевського керівництва об'єднанням повстанських загонів, організації антибільшовицьких регулярних військ України та доповідей головнокомандуючому про заходи з встановлення влади на місцях; про формування штабу повстанських загонів на території України; про відрядження для організаційних робіт у розпорядження генерал-лейтенанта Янушевського низки генералів та полковників [5, с.187]. 26 липня 1920 р. (ст. ст.) Врангель прийняв українську делегацію у складі М. Левченка, генерала Г. Янушевського, генерал-майора Чарського, статського радника Кравченка, інженера Кирста і дав принципову згоду на об'єднання партизанського руху на території України та організацію в Севастополі політичного центру для проведення на місцях правового порядку і заспокоєння населення України. Проте невдовзі співробітники Врангеля відмовились від співпраці з українцями на цих підставах. Я. Слащов з цього приводу зазначав: "...с одной стороны, дают согласие, а с другой – это согласие отрицается, т.е. получается совершенно недопустимая двойственность" [5, с.187].

Представники українського підпілля інформували військову делегацію УНР, яка перебувала у Севастополі в серпні-вересні 1920 р., про ставлення врангелівських кіл до українського питання [6, с.6].

Підпілля провадило пропагандистську діяльність. Я. Слащов у листі до головнокомандуючого писав, що "петлюровская пропаганда даже на фронте идет" [5, с.197]. Її дієвість виявилася у ситуації з перебуванням у вересні 1920 р. в Криму делегації від так званого Українського національного комітету на чолі з С. Моркотуном. Ця організація, яка претендувала на владу в Україні, була, перш за все, продуктом діяльності російських політичних кіл у Парижі. Останні, навчені досвідом попередніх років, розуміли, що ігнорувати силу пробудженого масового національного руху вже неможливо. Тому й використовували у своїх інтересах цей псевдоуряд України. Його представники готові були підписати від імені України будь-які умови з Врангелем. Але цього не сталося. Правитель "Півдня Росії" розумів, що УНК не має підтримки серед українців, а значить не в змозі вирішити головного тоді завдання – надати військову допомогу. Мабуть, на позицію Врангеля справив і той факт, що "відпоручників національного Українського комітету Моркотуна, Цитовича і Могиланського не прийняли фронтові організації врангелівської армії, заявляючи їм, що самотнім для них рішенням чинником є уряд У.Н.Р." [3, арк.124].

Врангелівське керівництво так і не дозволило створити українські частини в своїй армії, не досягло згоди з УНР. Тому восени настрої в українському підпіллі радикалізуються: "Снова, – пише Одоєвський, – готовятся к перевороту вручая военное руководство проживающему в Севастополе в качестве интернированного – украинскому генералу бывшему Начальнику Штаба Верховного Главнокомандующего во время Империалистической войны генералу [прізвище відсутнє – А.І.], которому из уважения к старым заслугам дают жалованье младшего офицера, но из Крыма выезжать не разрешают. Последний раз и наиболее решительно задумывают

совершитъ переворот в октябре, когда белая армия быстро отступает на юг. Но и на этот раз в последнюю минуту решение отвергается” [4, арк.311]. А в листопаді 1920 р. Крим захопили більшовицько-махновські війська...

Загадковим генералом, якому доручалося керівництво переворотом, скоріш за все, був Г.Є. Янушевський. Представник військової еліти ще за царату, Григорій Єфимович у доленосні та трагічні для українського народу дні віддав свої сили на службу Батьківщині. Вступив до лав української армії за часів гетьманату П. Скоропадського, з березня 1919 р. він у армії УНР, де згодом зайняв високу посаду 2-го генерал-квартирмейстра. Пізніше командування відправило генерала Г. Янушевського в Українську Галицьку Армію, де він, як багато інших, захворів на тиф. Українські війська восени 1919 р. опинилися в катастрофічній ситуації – вони вели бойові дії з червоною Росією, Польщею, Добровольчою армією, деякі українські землі опинилися під владою Румунії та Чехословаччини, не вистачало військової амуніції і медикаментів, а втрати від пошесті тифу дорівнювали втратам на фронті. УГА не витримала і заключила договір з армією Денікіна; в результаті напочатку 1920 р. рештки галицьких військ опинилися в Криму. Серед установ УГА на півострів був евакуйований госпіталь, в якому з осені 1919 р. лежав і Янушевський. За даними Я. Тинченка, генералу після одуження навесні 1920 р. пропонували зайняти солідні посади у російських військах, але він відмовився. Серед результатів його діяльності була пересилка до армії УНР більше сотні офіцерів-добровольців [7, с.44].

Таким чином, П. Врангель у 1920 р., намагаючись використати з військовою метою потенціал українців, відмовляється від найбільш брутальних методів національної політики білих. В умовах поширення національної свідомості в широких народних масах у післяреволюційні роки цього було явно недостатньо. Проте на принципові зміни у ставленні до України режим військової диктатури білих до листопада 1920 р. не йшов – українські національні інтереси ігнорувалися й надалі. Це викликало гостре незадоволення українців, в тому числі тих, які знаходилися у лавах Білої армії та на контрольованих нею територіях. Навесні 1920 р., коли армія Денікіна була розкладена, в низці її частин в Криму працюють підпільні українські організації на чолі зі штабом. До їх складу входило переважно офіцерство. База підпілля була значною, бо в лавах армії Врангеля було багато українців, а із захопленням нових територій їх кількість збільшувалась за рахунок мобілізацій. Завданням-максимум українського підпілля було взяття влади у свої руки шляхом проведення військового перевороту. Ідейною основою його діяльності була українська державницька ідея (з орієнтацією на унерівські кола) та антибільшовизм. З реформуванням армії Врангелем та початком бойових дій проти більшовиків українське підпілля переходить на більш помірковані позиції і з допомогою легальних заходів намагається зформувати українські частини. Восени воно переконується в безперспективності цього шляху і повертається до активізації дій щодо виконання завдання-максимум. Але поразка армії Врангеля призводить до її евакуації у листопаді 1920 р. із Криму.

Джерела та література

1. Центральний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1078.– Оп. 2. – Спр. 190.
2. Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. – Симферополь, 1997.
3. ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 624.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр.152.
5. Слащов-Крымский Я.А. Белый Крым. 1920: Мемуары и документы. – М., 1990.
6. М-т П. Українська військова делегація у Врангеля (10.9.1920). (На підставі автентичних документів) // Літопис Червоної Калини. – 1938. – № 7-8.
7. Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхом скорботи та забуття. – Ч. 1, біографічно-довідкова. – К., 1995.

Summary

The article is dedicated to the question of Ukrainian underground in Vranghel's army (Spring-Autumn 1920).